WIKIPEDIA

Gizaki

Gizakia edo ***homo sapiens*** (latinetik «ezagutzen duen gizakia») Hominina azpileinuan biziraun duen animalia espezie bakarra da. Gorila, txinpantze eta orangutanekin batera Hominidae familia osatzen dute. Ugaztun lurtarra da, bere mugimendu bipedoa dela eta ezaguna da. Beste animaliek baino tresna gehiago erabiltzen ditu, bere eskuen mugimendu oso zehatza eta abilezia dela eta; hizkuntza konplexua erabiltzeko gaitasuna du; beste animaliek baino garun konplexuagoa dute, arrazoitzeko gaitasuna ematen diona; eta beste edozein animaliak baino gizarte-antolaketa korapilotsuagoak ditu[1][2].

DNAren ikerketetako datuetan oinarriturik, ondorioztatu da gizaki modernoa Afrikan sortu zela orain dela gutxi gorabehera 200.000 urte.[3] Gaur egun kontinente guztietan aurki daitezke, baita Antartikan ere (nahiz eta oso kopuru txikian), eta 6.600 milioi baino gehiago ziren 2007an.[4]

Primate gehienek bezala gizakia animalia soziala da naturalki eta beste batzuen beharra izan ohi du garapenerako. Hala ere, gizakiak komunikazio gaitasun handiak ditu eta horrekin antolaketaren inguruko ideiak garatu ahal ditu. Gizakiek egitura sozial konplexuak sortzen dituzte, elkarren artean kooperatzen eta lehiatzen duten taldeekin, familiatik hasita talde politiko, zientifiko eta ekonomikoetaraino. Elkarrekintza honek ohitura, erritual, herri, balore, arau eta legeak sortu ditu, gizakiaren elkarbizitzaren oinarri direnak. Gizakiak, era berean, estetikaren balorazioa du, kultura berrikuntzen, artearen, literaturaren eta musikaren oinarrietako bat dena.

Gizakiek ere interesa dute euren inguruan dagoena ulertzeko eta hauek zientzia, filosofia, mitologia eta erlijioaren bitartez azaltzeko. Gaitasun honek hainbat natura gai ezagutzera eraman ditu eta gai dira sua erabiltzeko, sukaldatze, janzteko eta beste hainbat teknologia erabiltzeko.

Eduki-taula

Historia
  Eboluzioa
  *Homo sapiens*aren sorrera
  Modernitatera jauzia
Habitata eta biztanleria

Gizaki

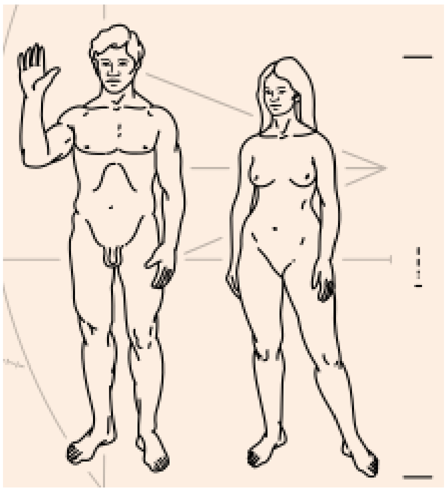

Irudi gehiago

Sailkapen zientifikoa

Erreinua	Animalia
Filuma	Chordata
Klasea	Mammalia
Ordena	Primates
Familia	Hominidae
Generoa	*Homo*
Espeziea	***Homo sapiens*** Linnaeus, 1758

Azpibanaketa

†*Homo sapiens idaltu* White *et al.*, 2003

Homo sapiens sapiens

Datu orokorrak

- **Biologia**
  - Anatomia eta fisiologia
  - Genetika
  - Bizitzaren zikloa
  - Elikadura
  - Aldakuntza biologikoa
    - Aldakuntzaren egitura
- **Psikologia**
  - Loa eta amestea
  - Kontzientzia eta pentsatzeko gaitasuna
  - Motibazioa eta emozioak
  - Sexualitatea eta maitasuna
- **Portaera**
  - Hizkuntza
  - Genero-rolak
  - Ahaidetasuna
  - Etnizitatea
  - Gizartea, gobernua eta politika
  - Merkataritza eta ekonomia
  - Gerra
  - Kultura materiala eta teknologia
    - Gorputz-kultura
  - Filosofia eta autoerreflexioa
  - Erlijioa eta espiritualtasuna
  - Artea, literatura eta musika
  - Zientzia
- **Erreferentziak**
- **Ikus, gainera**
- **Kanpo estekak**

Historia

Eboluzioa

Sakontzeko, irakurri: «Giza eboluzioa» eta «Gizaki modernoen arestiko afrikar jatorri»

Giza eboluzioa ulertzeko alde batetik *Homo* generoa bera ikertu behar da baina gaita ere hainbat hominido eta hominino, *Australopithecus* gisa. Gizaki modernotzat *Homo sapiens* bera jotzen da. Orain dela 130.000 urte baino gehiagoko fosilei, antzinako ezaugarri batzuk oraindik gordetzen dituztenak *Homo sapiens idaltu* («Gizaki jakintsu zaharra») izenarekin identifikatu ohi dira.[5] Anatomikoki modernotzat jo daitezkeen gizakiak orain dela 130.000 urte agertu ziren Afrikan.[6]

Gaur egun bizirik dauden espezierik gertuenak *Pan* generoko bi animalia dira: *Pan paniscus* (Bonoboa) eta *Pan troglodytes* (txinpantzea). Bi espezie hauek arbaso bera dute eta duten antolaketa dela eta bereizten dira nagusiki (beste ezaugarri anatomiko batzuk ere badituzte, hala ere): Bonoboa matriarkala da eta txinpantzea patriarkala da. Genoma osoaren sekuentziazioa eginda R. J. Brittenek egiten duen ikerketan honakoa esaten du:

> « 6,5 milioi urtez bereizita bizi ondoren bonobo/txinpantzeen eta gizakien artean dauden desberdintasunak elkarrekin inongo harremanik ez duten bi gizakiren artean baino 10 aldiz handiagoak dira eta arratoi eta saguen artean baino 10 aldiz txikiagoak. »
>
> —Britten, RJ.[7]

BURUHEZURRAREN TAMAINA
• Australopithecus 490cc
• Homo sapiens 1500cc

Play media

Giza eboluzioan izandako espezie ezberdin batzuen buru-hezurrei buruzko azalpena ematen duen bideoa.

Beste ikerketa batzuek ere antzeko datuak eskaintzen dute.[8][9] Lan horiek hartuta gizakien linajea txinpanzeenetik orain dela 5 milioi urte gutxi gorabehera bereiztu zela aurkitu da eta goriletatik orain dela 8 milioi urte. Txaden aurkitutako hominido burezur bat (*Sahelanthropus tchadensis* gisa klasifikatua) orain dela 7 milioi urtekoa da eta barez baliteke bereiztea lehenago eman izana.[10]

Gaur egun gizakiaren eboluzioaren inguruan bi teoria garrantzitsu daude. Lehenengoak, Afrikatik kanpora hipotesia, gizakia Afrikan sortu zela dio eta bertatik kanpora joan zela zeuden beste Homo guztiak ordezkatuz. Hipotesi multiregionalak dioenez gizakiaren eboluzioa leku batean baino gehiagotan eman zen aldi berean hominido populazio ezberdinetatik abiatuz.[11]

Lynn Jorde eta Henry Harpending genetistek proposatu dutenez gizakien barnean dauden DNA aldaketak oso txikiak dira beste hurbileko espezie batzuekin alderatua. Hau azaltzeko Pleistozenoa bitarte gizakien populazioa oso txikia izan behar zuela ondorioztatu da, agian 10.000 baino gutxiago eta aukerak daude 1.000 inguru izateko. Horrela oso aldakortasun genetiko txikia egongo litzateke. Hau azaltzeko Toba katastrofearen teoria erabili da.

Gizakiaren eboluzioan aldaketa morfologiko eta fisiologiko garrantzitsuak egon dira *Homo* eta *Pan* berezitu zirenetik. Lehenengo aldaketa (bai denboran eta bai definizioan erabiltzen delako) Hominina azpileinua definitzeko erabiltzen dena da. Aldaketa hau bi hanken gainean ibiltzera moldatzea litzateke, zuhaitzetako (denbora guztian edo zati batean) bizitza batetik. Horretarako hainbat aldaketa eman ziren belaunen valgusean, gorputzaren goialdearen indarrean eta besoen eta hanken arteko luzeran (hanka luzeak besoekin alderatua). Honen ondoren burezurraren tamaina eta horrekin batera burmuinarena handitu ziren. Gaur egun tamaina hau 1.400 cm^3 inguruko bolumena da, gorila eta txinpantzeetan baino askoz handiagoa. Gainera eskuen erabileran hobekuntza nabarmenak egon ziren hortzeriaren tamaina murrizten zen bitartean. Letaginaren txikitzea eman da. Laringearen eta hezur hioidearen jaitsiera ere eman zen, hitz egiteko gaitasuna ematen duena. Garapenari loturik burmuinaren hazte tamainan heterokronia bat ematen da, ikasteko prozesua luzatuz (haurtzaroa luzatzen baita). Burmuinaren tamainaz gain honen berrantolaketa bat ere eman zen, adibidez hitz egiteko beharrezkoak diren Brokaren area eta Bernickeren arearen tamaina eta egoera. Gizaki emeetan (emakumea) aldaketak daude obulazioan eta honen bukaeran estrogeno kopurua 1/3 baino ez da jaisten, beste primate batzuetan ia guztiz desagertzen den bitartean. Gizakiak gainera kultura materiala du eta hauek edukitzeak estatusa ere adierazten du. Aldaketa guztien ordenak eztabaida sutsuak pizten ditu gaur egun.[12][13][14]

*Homo sapiens*aren sorrera

Modernitatera jauzia

Sakontzeko, irakurri: «Iraultza neolitiko» eta «Zibilizazioaren sorleku»

Ikus, gainera: «Historia unibertsala»

Nekazaritzaren asmakuntzak gizakiak sedentario bilakatu zituen eta herri eta hiriak sortzen hasi ziren.

Antropologo gehienen ustez *Homo sapiens* Afrikako sabanan sortu zen orain dela 200.000 urte *Homo erectus*en eboluzioaz. Orain dela 40.000 urtetik Eurasia eta Ozeanian bizi zen eta gutxienez 10.000 urte dira Amerikan bizi dena.[15] Eurasian bizi zen *Homo neanderthalensis*a eta *Homo erectus*a desplazatu zituzten.

Orain dela 10.000 urte arte gizak iguztiak ehiztari-biltzaileak ziren (gaur egun ere batzuk aurki daitezke). Normalean talde nomada txikietan bizi ziren. Neolitikoan nekazaritza sortu zen eta horrekin batera gehiegizko janariaren produkzioa. Gizakiak egonkortu ziren eta lehenego herriguneak sortu. Horrek animalien etxekotzea eta metalgintza ekarri zuen. Nekazaritzak komertzioa eta kooperazioa handiagotu zituen gizarte konplexuagoak sortzen. Herriak zibilizazio bilakatu ziren Ekialde Hurbilean, Mesopotamia inguruan.

Orain dela 6.000 urte inguru lehenengo protoestatuak sortu ziren Mesopotamian, Antzinako Egipton eta Indus haranean. Hauek defendatzeko militarrak sortu ziren eta horrekin batera gobernu burokratikoak eta administrazioa. Estatuen artean kooperazioa eta konpetentzia sortu zen gerrak sortuz. Orain dela 2000 eta 3000 urte artean Persiarrek, Txinatarrek eta Erromatarrek konkistaren bitartez inperio erraldoiak sortu zituzten, lehenengo inperioak sortuz. Erlijio garrantzitsuak sortu ziren Ekialde Hurbilean, Judaismoa kasu eta Hinduismoa Hego Asian.

Erdi Aroaren erdialdean ideia berri eta iraultzaileak sortu ziren. Txinan inprenta eta iparrorratza asmatu zituzten eta Islamaren Urrezko Aroa izan zen zientzialari ugarirekin. Europan klasikoen berraurkikuntzak eta inprentak Pizkundea sortu zituen XIV. mendean. Amerikan inka, maia eta aztekek zibilizazio handiak sortu zituzten. Hurrengo 500 urtetan inperialismoaren garapenak Amerika, Asia eta Afrikako leku ugari Europarren kontrolpean utzi zituzten, independentziaren aldeko mugimenduak sortzen. Zientzia Iraultza XVII. mendean eta Industria Iraultza XVIII. eta XIX. mendean garraiobide ugari sortu zituen, trenbidea eta autoa kasu. Energia lortzeko bideak ugaritu ziren, argindarra eta ikatza gisa. Gobernuetan ere berrikuntzak egon ziren, demokrazia parlamentarioa eta Komunismoa bezala.

Aldaketa horiek direla eta gizakiak geroz eta elkarlotuagoa eta globalizatuagoa den mundu batean bizi dira. Gertakari honek zientzia, artea eta teknologiaren garapena baimentzen duen bitartean kulturen desgerpena, arma oso suntsikorrak eta kutsadura ere errazten du.

Habitata eta biztanleria

Sakontzeko, irakurri: «Demografia» eta «Munduko populazioa»

Hasierako giza populazio finkoek ura behar zuten gertu bizi ahal izateko eta bizi ereduaren arabera beste baliabide natural batzuk, lur emankorra gisa (nekazaritza eta abeltzantza egin ahal izateko). Beste batzuek urtean zehar ehiza egon ahal izatea ere behar zuten. Hala ere gizakiek gaitasun handia dute euren ingurunea aldatzeko metodo ezberdinen bitartez: ureztatzea, hirigintza, eraikuntza, garraioa eta baliabideak sortuz. Merkatu eta garraio egituraren bitartez baliabideetatik gertu egotea ez da beharrezkoa jada eta horregatik herri edo hiri baten hazte gaitasuna ez dago zuzenean lortuta bertan dituen baliabideekin.

Teknologiak gizakia kontinente guztietan eta klima anitzetan bizitzeko gaitasuna eman dio. Azkeneko hamarkadetan gizakien Antartika esploratu dute, ozeanoen hondoak eta espazioa, nahiz eta bertan bizirautea denbora luzez zaila egiten den. 6.600 milioi biztanle baino gehiagorekin gizakiak dira ugaztunen artean talderik ugarienetarikoa. Gizakien gehiengoa % 61a Asian bizi da; % 14 – Ameriketan, % 13a – Afrikan, eta % 12a – Europan. Gainontzeko % 0,5a Ozeanian bizi da.

Gizakiek euren ingurua aldatzeko gaitasuna garatu dute, aldi batzuetan modu estentsiboan egiten dutena, Hong Kong hirian bezala (Asia). Honek populazio dentsitate eta poluzio arazo handiak sortu ditu.

Gizakia ingurune ekologiko itxi batean bizitzeko gaitasuna badu ere hau oso garestia da. Antartika eta espazioan bizitzea epe laburretan egin izan du eta gehienez jota lurretik kanpo 30 bat biztanle eduki ditu aldi berean. 1969tik 1972era biztanleria hori gehitu zen, batez ere Ilargiaren esplorazioan, 200 bat izatera heldu baitziren. 2007an oraindik ez da beste planetarik bisitatu nahiz eta Nazioarteko Estazio Espaziala 2000ko urriaren 31n jaurti zenetik populazio egonkorra dagoen espazioan. Hainbat robot ere egin ditu beste planeta batzuk ikertzeko.

1800etik 2000ra giza populazioa 6koiztu egin zen (1.000 milioitik 6.000 milioira). 2004an populazioaren % 39,7a inguru (2.500 milioi) hirietan bizi ziren eta espero da XXI. mendean hau igoko dela. Gizakia hirietan biltzeak poluzio eta krime mota batzuk sortu ditu.[16] Batez ere hirien zentruan eta periferiako hainbat auzotan. Hala ere, kultura handiagoa eta gosetei erresitentzia handiagoa sortu du.

Gizakien bere ingurunean oso efektu dramatikoa dute. Uste denez iraganean gizakien ehizagatik hainbat espezie galbidera eraman ziren eta horregatik gizakia superpredatzaile gisa ezagutu ohi da.[17] Gaur egun poluzioa dela eta klima aldaketari laguntza ematea posibleena litzateke.[18]. Klima aldaketa hauek Holozenoko estintzioaren arrazoietako bat litzateke; horrela jarraituz gero hurrengo mendean espezieen erdia ere desagertu ahal da.[19][20]

Biologia

Sakontzeko, irakurri: «Giza biologia»

Anatomia eta fisiologia

Sakontzeko, irakurri: «Giza anatomia»

Giza gorputza motak oso aldakorrak dira. Nahiz eta gorputzaren tamaina oso determinaturik dagoen geneengatik dieta eta ariketa fisikoak ere asko eragiten dute honen garapenean. Gizakiaren batez besteko altuera 1,5-1,8 metro artekoa da baina oso aldakorra da lekurik leku.[21][22] Gizakiak guztiz gai dira bi hanken gainean ibiltzeko eta modu horretan eskuak libre uzten dira, objektuak manipulatzea baimenduz. Beste primateek bezala aurrez-aurre jar daitekeen erpurua dute.

Giza gorputza, berrehun hezurretik gora, ehun artikulazio eta seiehun eta berrogeita hamar gihar, elkarrekin koordinatuak eta batera funtzionatzen duten egitura da. Gorputzak haren jarrera eutsi, higitu eta beste ekintza asko egin ahal ditu atal guztien elkarlanarekin. Hau guztia aztertzen duen zientzia da giza anatomia.

Gizakiak beste primate batzuekin alderatua nahiko ile gutxikoa da, nahiz eta buru, besape eta hankatartean asko hazten diren. Hala ere txinpanze batek haina ile folikulo ditu gorputzean. Gizakien ileak motzagoak, finagoak eta pigmentu gutxiagokoak dira, eta ikusten zailagoak.[23]

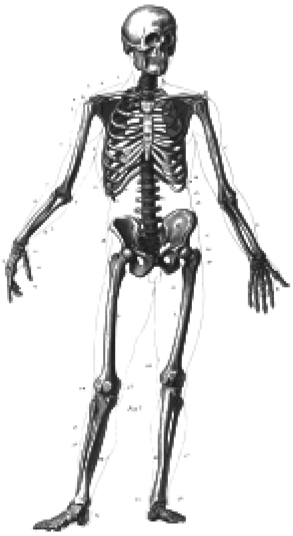

Giza hezurdura baten diagrama bat.

Emakume Inuit bat 1907 urtearen inguruan

Gizakiaren azalaren eta ilearen kolorea melanina izeneko pigmentuaren araberakoa da. Kolorea marroi oso ilunetik larrosa oso argira joan daiteke eta ilea horaila, gorria, arrea eta, batez ere, beltza izan daiteke.[24] Zientzialari gehiene ustez aldaketa hauek eguzki erradiazioak igortzen dituen izpi ultramoreetatik babesteko garatu zen, melanina eguzkiaren aurrean blokeatzaile ona baita.[25] Larruaren pigmentazioa gaur egun geografikoki estratifikatua dago eta orokorrean izpi ultramoreen mailarekin du harremana. Gizakiaren larruak eguzkiaren indarrarekin batera iluntzeko gaitasuna ere badu, beltzarantzea.[26][27]

Egunero behar den lo kopurua 7-8 ordu artekoa da pertsona nagusi batean eta 9-10 artean ume batean. Zaharrak direnek 6-7 ordu inguruan egiten dituzte egunean. Jendarte modernoetan oso ohikoa da hau baino gutxiago lo egitea eta honek egoera txarrak sortu ahal ditu, nekea, agresibitatea eta bestelako gaixotasunak kasu.

Genetika

Gizakiak espezie eukariota bat dira. Zelula diploide bakoitzak 23 kromosoma pare ditu, horietako bakoitza gurasoen batetik jasota. 22 pare autosomak dira eta beste pare bat sexuaren determinaziorako. Uste da 20.000 eta 25.000 gene artean dituela. Beste ugaztun batzuetan gertatzen den bezala gizakiek XY sexu-determinazio sistema dute, non emakumeek XX kromosoma parea duten eta gizonek XY. X kromosoma handiagoa da eta informazio gehiago du Yk baino. Honegatik X kromosoman agertzen diren gaixotasun genetiko batzuek eragin handiagoa dute gizonengan emakumeengan baino, hemofilia kasu.

Gizakiek 2 ebakortz, letagin 1, 2 aurreko hagin eta 2 hagin dituzte barail-erdi bakoitzean. Bere formula, beraz honakoa da:

Hortzeri-formula
2.1.2.3
2.1.2.3

Bizitzaren zikloa

Gizakiaren bizitza zikloa beste karenadunen antzekoa da. Gizaki berriak modu bibiparoan sortzen dira fertilizazioan. Espermatozoide batek obulu bat ernaltzen du emearen barruan sarketaren ondoren. Hala ere in vitro ernalkuntza dela eta hau kanpoan ere egin daiteke. Obulo fertilizatua, zigoto izenekoa, umetokiaren barruan garatzen doa enbrioi batean bilakatu arte. 38 asteren buruan (9 hilabete) umeki bilakatu eta ondoren jaiotzen da. Guztiz hazi denean emakumearen gorputzetik atera eta arnasa bere kasa hartzeko gai da, ume bat bilakatuz. Momentu honetan kultura moderno gehienek pertsona gisa onartzen dute eta beraz legearen babes osoa izango du, nahiz eta jurisdikzio batzuetan pertsona izatea uteroaren barrura ere hedatzen den.

Giza enbrioia 5 asterekin.

Beste espezie batzuekin alderatua gizakien jaiotza arrikutsua da. 24 ordu baino gehiago irauten duten erditzeak ez dira arraroak eta umearen edo amaren heriotza eragin dezakete. Umekiaren buruaren tamaina dela eta (burmuin handia izateko beharrezkoa) eta emakumean duen aldaka estua dela eta (bi hanken gainean ibiltzeko beharrezkoa dena) ozta-ozta sartzen da bata bestean zehar.[28][29]. XX. mendean zehar medikuntzan egon diren berrikuntzak direla eta erditzean hiltzeko aukerak asko murriztu dira. Hala ere garapen bidean dauden herrialde askotan oraindik ere arriskuak badirau, non erditzea dela-eta dagoen heriotza tasa 100 aldiz handiagoa baita.[30]

Herrialde garatuetan jaioberriek 3-4 kg. inguruko pisua dute eta 50-60 cm. arteko tamaina dute.[31], Hala ere jaiotzan pisu gutxi izatea ohikoa da herrialde garatuetan eta umeen heriotza tasan eragin handia du.[32] Umea jaio berria denean oso ahula da eta urte nahiko behar ditu hazten jarraitzeko. Heldutasun sexuala 12-15 urte inguruan heltzen da. Neskek 18 urte arte hazten jarraitzen dute eta Mutilek 21 urte arte. Modu honetan gizakien bizitzaren zikloa haurtzaro, nerabezaro, gaztaro, heldutasun eta zahartaroan bana daiteke. Hala ere azkeneko atal hauek ez dira oso finkoak eta iraupen ezberdina dute.

Bizi itxaropena ezberdina da herrialde ezberdinetan. Lehen Munduko populazioa pixkanaka-pixkanaka zahartzen ari da, batez besteko adina 40 urtekoa da gaur egun (Monako da altuena, 45,1 urterekin). Hirugarren munduan, ordea, batez besteko adina 15-20 urte artean dago; Uganda da gazteena, 14,8 urterekin. Hong Kongen bizi itxaropena 84,8 urtekoa da jaiotzean emakumeengan eta 78,9 gizonengan, Swazilandian, ordea (eta batez ere HIESa dela eta), 31,3 urtekoa da bi sexuentzat.[33] Bost europarretik batek 60 urte baino gehiago ditu baina bakarrik 20tik 1 heltzen da adin horretara Afrikan.[34]

100 urte baino gehiago dituzten biztanleen kopurua 210.000 inguru zen 2002an Nazio Batuen Erakundearen arabera.[35] Jeanne Calment da ezagutzen dugun pertsonarik zaharrena, 122 urterekin. Munduan dauden 60 urteko 100 emakumeko 81 gizon daude.

Elikadura

Hasierako *Homo sapiens*ek bilketa-ehiza metodo bat erabiltzen zuten elikagaiak lortzeko. Euren dietan urtaroetako landareak (fruituak, haziak, tuberkuloak, zizak...) eta ehiza tartekatzen zuten. Uste denez gizakiek gutxienez *Homo erectus*etik aurrera sua erabili dute sukaldaritzarako.

Gizakiak orojaleak dira, bai landareak bai animaliak jan ditzakete. Bakarrik bietako bat jaten duten gizaki taldeek edo gizabanakoek beharrezkoak diren sustantzia batzuen eskasia izan ohi dute. Animaliak bakarrik jaten dituztenek gaixotasun batzuk dituzte eta bakarrik landareak jaten dituztenek B12 bitaminaren eskasia izan ohi dute.

Gizakien dieta oso ondo aurkeztua dago bere kulturan eta elikagaien zientzia bat egotea ekarri du. Orokorrean gizakien 2tik 8 astera iraun dezakete janaririk gabe, duten gantzaren arabera. Urarik gabe, ordea, 3-4 egun baino ezin da iraun. Hala ere janaririk ez edukitzeak arazo handiak sortzen ditu eta urtero 300.000 bat gizaki hiltzen dira elikagai eskasiagatik.[36] Umeen elikadura txarrak ere gaixotasun ugari sortzen ditu.[37] Hala ere munduan dagoen elikagaien banaketa ez da ona eta loditasuna agertzen da munduko leku askotan, baita epidemia gisa ere. Herrialde garatuetan eta garatzen bidean dauden batzuetan heriotza tasa altua dago gehiegizko loditasuna eta horrek sortzen dituen gaixotasunak direla eta. Loditasuna xahutzen direnak baino kaloria gehiago jateagatik sortzen da eta gizakietan beste animalietan baino ohikoagoa izaten da.

Azkeneko 10.000 urtetan nekazaritzaren sorrera eta garapena eman da.[38][39][40] Gertakarik honek asko aldatu du gizakiek jaten dituzten elikagaiak. Hiriak eta populazioaren gehikuntza ekarri du, dentsitatea igotzea eta gaixotasunen garapena eta kutsadura azkarragoa izatea. Denbora eta munduko gune bakoitzean jaten diren eta elikagaiak eta hauek prestatzen erak asko aldatu eta aldatzen dira.

Aldakuntza biologikoa

Aldakuntzaren egitura

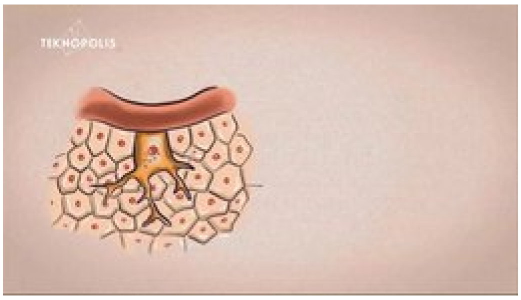

Play media

Azalaren kolorea, eboluzioaren margoa

Psikologia

Sakontzeko, irakurri: «Psikologia» eta «Burmuin»

> ...gizakiaren eta beste goi-animalien arteko garunen arteko ezbertsinasuna, hain da handia ezen ez da klase bat baizik eta gradu bat.
>
> — *Charles Darwin*

Giza burmuina nerbio-sistema zentralaren erdigunea da eta zentzu guztien koordinazio lekua. Burmuinak autonomoak diren hainbat ekintza kontrolatzen ditu, hala nola arnasa-hartzea eta liseriketa. Burmuinak kontzienteak diren beste batzuk ere kontrolataen ditu, nahita eginiko ekintzak, hala nola, pentsatzea, arrazoitzea eta abstrakzioa. Prozesu hauek psikologiak aztertzen dituenak dira.

Giza burmuina horrelako ekintzetan oso garatua dagoela esaten da eta, beraz, adimentsuagoa dela beste espezie batzuk baino. Beste animalia batzuk tresna sinpleak sortzeko gai dira baina gizakien teknologia askoz garatuagoa da, aldaketa etengabeekin. Antzinako gizakiek zerabiltzaten tresnak ere edozien animaliak egiten dituenak baino askoz landuagoak ziren.

Antropologia modernoak Charles Darwinek esandakoa hartzen du oinarritzat:

Loa eta amestea

Sakontzeko, irakurri: «lo» eta «amets»

Kontzientzia eta pentsatzeko gaitasuna

Sakontzeko, irakurri: «kontzientzia (filosofia)» eta «kognizio»

Motibazioa eta emozioak

Sakontzeko, irakurri: «motibazio» eta «emozio»

Sexualitatea eta maitasuna

Sakontzeko, irakurri: «Giza sexualitatea» eta «Maitasuna»

Giza sexualitateak funtzio soziala betetzen du, birsortze biologikoaz gain: intimitate fisikoa sortzen du, loturak eta gizabanakoen arteko jerarkiak. Sexuak traszendentzia izpirituala du ohitura batzuetan. Sexua, gainera, hedonistikaren bitartez sariak lortzeko ere bidera daiteke. Gogo sexuala, edo libidoa, gizakiek ahalik eta azkarren sexua edukitzeko gogoa da eta maitasuna, estasia eta jeloskortasuna ekar dezake.

Sexualitateak garrantzi handia du gizakien artean eta hau obulazio izkutuan, dimorfismo sexual handian (txinpanzeekin alderatua) eta emeek obulaziotik kanpo sexu-erlazioak izateko duten gaitasunean ikusten da.

Horretaz gain gizakiek sexu jarrera ugariak eta oso anitzak dituzte: Heterosexualitateaz gain homosexualitatea ere badago. Sexuak funtzio birsorgailuaz gain, bestelakoak ere izan ditzake eta horregatik gizonak (arrak) emakumearen (emearen) aluan egindako sarpenaz gain, bi sexuen ipurtzuloan egin dezake eta felazioa zein *cunnilingus*a ere praktikatu, besteak beste. Gainera gizakiek familia-planifikazioa egiten dute eta hainbat neurri har ditzakete birsortzea lortu edo ekiditeko.

Gizakien artean eraso sexualak eta gaixotasun psikosexualak ugariak dira.

Portaera

Sakontzeko, irakurri: «Kultura» eta «Gizarte»

Kulturaren definizio bat ematea zaila bada ere talde batek dituen ezberdintasun material, intelektuak, emozional eta izpiritualen multzo gisa uler daiteke, artea, literatura, bizimodua, balore sistema, ohiturak, erritualak eta siniskerak barne hartuta. Giza biologia eta giza portaera eta kulturaren arteko lotura oso estua da eta horregatik zaila egiten da bi gai horiek ezberdintzea. Horregatik gai batzuk arlo batean edo bestean jartzea konbentzioz erabaki ohi da.

Kulturaren barruan baloreak, arau sozialak eta asmakuntzak sartzen dira. Kultura baten baloreek etika zer den zehazten dute. Oso loturik agertzen dira arauak eta ohiturak. Asmakizunek hiru kontzeptu horiek biltzen dituzte.

Antropologiak duen kulturaren ulermenak oso zaila egiten du jende askoren artean animalia bat direla gogoraraztea.

Hizkuntza

Sakontzeko, irakurri: «Hizkuntza»

Gizakiek kontzeptuak, ideiak eta argibideak batak-besteari hitzez eta idazten igaroarazteko duten gaitasuna ez da ikusten beste espezie guztietan. Hitz egiteko gaitasuna gizakiaren oinarrizko definizioak sartzen da. Hizkuntza gizakien arteko komunikazioren zentruan kokatzen da eta gainera nazioak, kulturak eta talde etnikoak batzen dituen ezaugarria da.

Idazkeraren asmakuntza K.a. 4. milurtekoan hainbat hizkuntza objektu materialen gainean fosilizatzea ekarri zuen eta eboluzio kulturalean garrantzi handia izan zuen. Hizkuntza oso loturik dago ohitura eta erlijioari.

Hizkuntzalaritzak hizkuntzen egitura eta euren artean dagoen harremana deskribatzen du. Gaur egun 6.000 bat hizkuntza ezberdin daude munduan, zeinu hizkuntzak barne, eta beste hainbat desagertutako hizkuntzak dira.

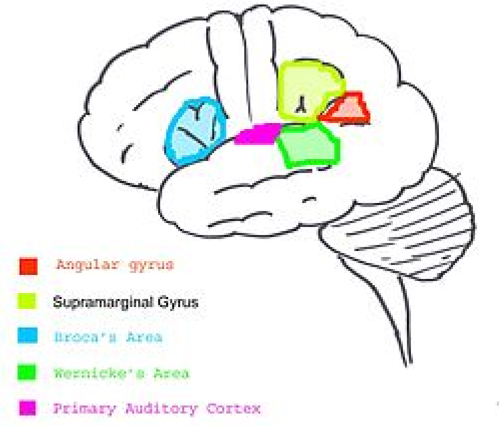

Hizkuntzaren oinarria burmuinean dago. Hizkuntza sortzeko hainbat zonalde aktibatu behar dira.

Genero-rolak

Sakontzeko, irakurri: «Genero (biologia)» eta «Genero-rol»

Ahaidetasuna

Sakontzeko, irakurri: «Ezkontza» eta «Familia»

Etnizitatea

Sakontzeko, irakurri: «etnia»

Gizartea, gobernua eta politika

Sakontzeko, irakurri: «Gizarte», «Gobernu», «Politika» eta «Estatu»

Merkataritza eta ekonomia

Sakontzeko, irakurri: «Merkataritza» eta «Ekonomia»

Gerra

Sakontzeko, irakurri: «Gerra»

Kultura materiala eta teknologia

Sakontzeko, irakurri: «Tresna» eta «Teknologia»

Gorputz-kultura

Sakontzeko, irakurri: «Jantzi» eta «Gorputzaren aldaketa»

Filosofia eta autoerreflexioa

Sakontzeko, irakurri: «Filosofia»

Filosofia (grezierazko *φιλος -filos-* eta *σοφος -sophos-* hitzetatik, «jakintzaren maitasuna») unibertsoari, munduari eta gizakiari buruzko gogoeta eta arrazoibide bat da. Jakintza-modu bat da filosofia, naturaren eta gizakiaren errealitatea aditzeko eta adierazteko bide bat, zientzia, artea eta teologia diren bezala. Horien arteko harremanak oso konplexuak dira eta garai ezberdinetan eta pentsaera ezberdinen arabera elkar osatu zein ukatu egiten dutenak.

Filosofiaren alor klasikoekin batera –metafisika, logika, etika eta epistemologiarekin batera– zientziaren filosofia, zuzenbidearen filosofia, historiaren filosofia, filosofia politikoa, artearen filosofia, erlijioaren filosofia, hezkuntzaren filosofia eta abar ere bereizten dira.

Erlijioa eta espiritualtasuna

Sakontzeko, irakurri: «Erlijio» eta «Espiritualtasun»

Artea, literatura eta musika

Sakontzeko, irakurri: «Arte», «Literatura» eta «Musika»

Artea gizakia gizaki denetik egon dela esan daiteke, historiaurreko artetik gaur egungo arte garaikiderarte. Artea gizakiek duten ezaugarri berezietako bat da eta beste espezieetatik bereizten du.

Gaur egun artea ulertzko modua gizakiek materialak inpultso kreatibo baten bitartez egiteko gaitasun gisa definitzen da. Artea beste lanetatik desberdintzen da ez dagoelako beharra edo behar biologiko bat asetzen, baizik eta errekreazioa.

Musika fenomeno intuitibo natura bat da, erritmoan, harmonian eta melodian oinarritua. Musika entzutea baliteke unibertsiala izatea eta entretenimendu moduan ulertu ahal izatea orokorra izatea. Musika ikasi eta ulertzea, bestalde, nahiko ohikoak diren diziplinak dira. Etnia bakoitzak bere musika motak ditu eta aldakortasun handia dago.

Musika mundu osoan ematen den fenomenoa da eta oso erabilia da ospakizunetan

Literatura, idatzi eta, batzuetan, ahoz transmititzen den lanak, prosa, olerkiak, drama eta fikzio zein ez-fikzioa biltzen ditu. Literaturaren barruan genero epikoa, legenda, mitologia eta folklorea sartzen dira.

Zientzia

Sakontzeko, irakurri: «Zientzia»

Erreferentziak

1. ↑ **(Ingelesez)** Goodman, Morris; Tagle, Danilo A.; Fitch, David H. A.; Bailey, Wendy; Czelusniak, John; Koop, Ben F.; Benson, Philip; Slightom, Jerry L.. (1990-03-01). «Primate evolution at the DNA level and a classification of hominoids» (https://doi.org/10.1007/BF02099995) *Journal of Molecular Evolution* (3): 260–266 doi:10.1007/BF02099995 (https://dx.doi.org/10.1007%2FBF02099995) ISSN 1432-1432 (http://worldcat.org/issn/1432-1432) . Noiz kontsultatua: 2019-01-21.
2. ↑ «ADW: Hominidae: CLASSIFICATION» (https://animaldiversity.org/site/accounts/classification/Hominidae.html) *animaldiversity.org* . Noiz kontsultatua: 2019-01-21.
3. ↑ The Smithsonian Institution, Human Origins Program (http://www.mnh.si.edu/anthro/humanorigins/ha/sap.htm)
4. ↑ World POPClock Projection (http://www.census.gov/ipc/www/popclockworld.html) *U.S. Census Bureau, Population Division/International Programs Center*
5. ↑ Human evolution: the fossil evidence in 3D (http://www.anth.ucsb.edu/projects/human/#). Philip L. Walker eta Edward H. Hagen, Dept of Anthropology, University of California, Santa Barbara
6. ↑ Human Ancestors Hall: *Homo Sapiens* (http://www.mnh.si.edu/anthro/humanorigins/ha/sap.htm) Alemseged Z, Coppens Y, Geraads D. *Hominid cranium from Omo: Description and taxonomy of Omo-323-1976-896* . Am J Phys Anthropol, vol 117, 2, 103-12 or. 2002. PMID 11815945
7. ↑ BRITTEN, RJ. *Divergence between samples of chimpanzee and human DNA sequences is 5%, counting indels.* Proc. Natl. Acad. Sci. USA. 2002, 13633-5 or. vol. 99. 21. (Sarean aurki daiteke osorik (http://www.pnas.org/cgi/content/full/99/21/13633)).
8. ↑ Wildman D, Uddin M, Liu G, Grossman L, Goodman M. *Implications of natural selection in shaping 99.4% nonsynonymous DNA identity between humans and chimpanzees: enlarging genus Homo.* ([1] (http://www.pnas.org/cgi/content/full/100/12/7181)). Proc Natl Acad Sci USA. vol 100, 12. 7181-8 or. 2003.
9. ↑ Ruvolo, M. *Molecular phylogeny of the hominoids: inferences from multiple independent DNA sequence data sets.* ([2] (http://mbe.oxfordjournals.org/cgi/reprint/14/3/248)). Mol Biol Evol. vol 14, 3. 248-65 or. 1997

10. ↑ Brunet M, Guy F, Pilbeam D, Mackaye H, Likius A, Ahounta D, Beauvilain A, Blondel C, Bocherens H, Boisserie J, De Bonis L, Coppens Y, Dejax J, Denys C, Duringer P, Eisenmann V, Fanone G, Fronty P, Geraads D, Lehmann T, Lihoreau F, Louchart A, Mahamat A, Merceron G, Mouchelin G, Otero O, Pelaez Campomanes P, Ponce De Leon M, Rage J, Sapanet M, Schuster M, Sudre J, Tassy P, Valentin X, Vignaud P, Viriot L, Zazzo A, Zollikofer C. *A new hominid from the Upper Miocene of Chad, Central Africa. (http://www.nature.com/nature/journal/v418/n6894/full/nature00879.html)*. Nature, vol 418, 6894, 145-51 or, 2002.
11. ↑ Eswaran, Vinayak, Harpending, Henry & Rogers, Alan R. *Genomics refutes an exclusively African origin of humans (http://www.sciencedirect.com/science/article/B6WJS-4G3SC6X-1/2/aae7c2810f0d87628e228363c0e1bd66)*, Journal of Human Evolution, In Press, Corrected Proof. 2005eko maiatzaren 6a.
12. ↑ Boyd, Robert & Silk, Joan B. (2003). *How Humans Evolved*. New York: Norton & Company. ISBN 0-393-97854-0.
13. ↑ Aitziber, Agirre Ruiz de Arkaute. (2020-04-21). «Gizakiok hitz egiteko behar ditugun bide neuronalak uste zen baino lehenago garatu zituzten primateek» (https://aldizkaria.elhuyar.eus/albisteak/hizketarako-gaitasuna-garatzeko-behar-izan-zen-gar/) *Elhuyar aldizkaria* . Noiz kontsultatua: 2020-05-11.
14. ↑ Dobzhansky, Theodosius (1963). *Anthropology and the natural sciences-The problem of human evolution*, *Current Anthropology '4* (2): 138-148.
15. ↑ Templeton, Alan (2002). "Out of Africa again and again" (http://cogweb.ucla.edu/ep/Templeton_02.html) *Nature* 416: 45 - 51.
16. ↑ Urban, Suburban, and Rural Victimization, 1993-98 (https://www.ojp.usdoj.gov/bjs/abstract/usrv98.htm) U.S. Department of Justice, Bureau of Justice Statistics
17. ↑ *Scientific American* (1998). Evolution and General Intelligence: Three hypotheses on the evolution of general intelligence (http://www.csulb.edu/~kmacd/346IQ.html).
18. ↑ www.grida.no/climate/ipcc_tar/wg1/007.htm (http://www.grida.no/climate/ipcc_tar/wg1/007.htm)
19. ↑ American Association for the Advancement of Science. Foreword (http://atlas.aaas.org/index.php?sub=foreword). *AAAS Atlas of Population & Environment*.
20. ↑ Wilson, E.O. (2002). *in The Future of Life*.
21. ↑ de Beer H. *Observations on the history of Dutch physical stature from the late-Middle Ages to the present.* Econ Hum Biol, vol 2, 1. 45-55 or. 2004. PMID 15463992
22. ↑ "Pygmy." Britannica Concise Encyclopedia. Encyclopædia Britannica, Inc., 2006.
23. ↑ *Why Humans and Their Fur Parted Way* (http://www.freerepublic.com/focus/f-news/966532/posts). Nicholas Wade, *New York Times*,
24. ↑ Rogers, Alan R., Iltis, David & Wooding, Stephen. 2004. *Genetic variation at the MC1R locus and the time since loss of human body hair*. Current Anthropology, vol 45, 1. 105-108 or.
25. ↑ Jablonski, N.G. & Chaplin, G. (2000). *The evolution of human skin coloration (http://www.bgsu.edu/departments/chem/faculty/leontis/chem447/PDF_files/Jablonski_skin_color_2000.pdf)* (pdf), 'Journal of Human Evolution 39: 57-106.
26. ↑ Harding, Rosalind M., Eugene Healy, Amanda J. Ray, Nichola S. Ellis, Niamh Flanagan, Carol Todd, Craig Dixon, Antti Sajantila, Ian J. Jackson, Mark A. Birch-Machin, eta Jonathan L. Rees (2000). *Evidence for variable selective pressures at MC1R*. American Journal of Human Genetics 66: 1351 – 1361.
27. ↑ Robin, Ashley (1991). *Biological Perspectives on Human Pigmentation*. Cambridge: Cambridge University Press.
28. ↑ LAVELLE, M. *Natural selection and developmental sexual variation in the human pelvis*. Am J Phys Anthropol, vol 98, 1, 59-72 or. 1995.
29. ↑ Correia H, Balseiro S, De Areia M. *Sexual dimorphism in the human pelvis: testing a new hypothesis*. Homo. Vol. 56, 2. 153-160 or. 2005.
30. ↑ RUSH, D. *Nutrition and maternal mortality in the developing world.* Am J Clin Nutr, vol 72, 1 suppl, 212-240 or. 2000.
31. ↑ Low Birthweight (http://childinfo.org/areas/birthweight/)
32. ↑ Khor G *Update on the prevalence of malnutrition among children in Asia* Nepal

Med Coll J. Vol 5, 2, 113-22 or. 2003.

33. ↑ "Human Development Report 2006," (http://hdr.undp.org/hdr2006/)
34. ↑ *The World Factbook* (https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/)
35. ↑ Nazio Batuen adin estatistikak (http://web.archive.org/web/20021027033134/http://www.un.org/ageing/note5713.doc.htm)
36. ↑ Death and DALY estimates for 2002 by cause for WHO Member States (http://www.who.int/healthinfo/bod/en/index.html) Munduko Osasun Erakundea.
37. ↑ Murray C, Lopez A. *Global mortality, disability, and the contribution of risk factors: Global Burden of Disease Study.*. Lancet, 349 bol, 9063, 1436-42 or. 1997.}}
38. ↑ Earliest agriculture in the Americas (http://www.archaeology.org/9707/newsbriefs/squash.html)
39. ↑ Earliest cultivation of barley (http://sciencenow.sciencemag.org/cgi/content/full/2007/213/2)
40. ↑ Earliest cultivation of figs (http://news.bbc.co.uk/2/hi/science/nature/5038116.stm)

Ikus, gainera

- Primate
- Soziologia

Kanpo estekak

Autoritate kontrola	**Wikimedia proiektuak** · Datuak: Q5 · Multimedia: People (https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:People) **Identifikadoreak** · GND: 4038639-9 (https://d-nb.info/gnd/4038639-9) · NARA: 10639765 (https://catalog.archives.gov/id/10639765) · **Hiztegiak eta entziklopediak** · Britannica: url (https://www.britannica.com/topic/human-being) · **Medikuntzako identifikadoreak** · MeSH: D006801 (https://meshb.nlm.nih.gov/#/record/ui?ui=D006801)

"https://eu.wikipedia.org/w/index.php?title=Gizaki&oldid=7969385"(e)tik eskuratuta

Orriaren azken aldaketa: 19 ekaina 2020, 17:06.

Testua Creative Commons Aitortu-PartekatuBerdin 3.0 lizentziari jarraituz erabil daiteke; baliteke beste klausularen batzuk ere aplikatu behar izatea. Xehetasunen berri izateko, ikus erabilera-baldintzak.